

ВІДГУК

на дисертацію Ярослава Івановича ОНИЦУКА «Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н.е.», подану у вигляді монографії на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук

Дисертацію прив'язано складним вікам в історії Східної Європи. У I–V ст.ст. н.е., в часи, які прийнято називати в цілому римською добою, на заході сучасної України змінювались та зміншувались різні групи племен пшеворської, липицької, зубрицької, вельбарської та черняхівської культур, з півдня позначався вплив кочовиків, спочатку сарматів, а наприкінці доби – гуннів. Взаємодія таких неоднорідних етнокультурних традицій створило барвисту картину, слабо відображену у письмових джерелах, але достатньо представлену в пам'ятках археології. Кілька поколінь дослідників, особливо за останні півстоліття, накопичили величезний матеріал, що був частково узагальнений в основному в межах окремих або споріднених культур та окремих хронологічних відрізків. Метою роботи Ярослава Івановича є створення комплексного дослідження культурних та історичних процесів у регіоні в першій половині I тис. н.е. Така праця є цілком актуальною.

Структура роботи побудована у відповідності з завданнями автора. У Вступі обґрунтовані актуальність теми, мета, завдання, об'єкт та предмет дослідження, визначено його методи, відображено наукову новизну та інше. Окремими розділами подано географічну характеристику регіону дослідження та короткий нарис його історико-культурного стану в зазначений період.

Розділ 1. Історія вивчення, історіографія, методологічні основи дослідження.

В перших підрозділах за етапами (до Першої світової війни, міжвоєнний час, далі до сучасності) досить докладно описано та цікаво ілюстровано історію археологічного вивчення в краї пам'яток зазначеної доби. Кожний з цих етапів має свою історичну специфіку. Зазначивши, що

перші розкопки мали здебільшого грабіжницький характер, автор добрим словом згадує професійні польові роботи багатьох археологів з XIX ст. до наших днів. У підрозділі 4 викладені погляди найбільш відомих дослідників теми як загалом, так і стосовно Волино-Подільського пограниччя, в тому числі і висновки з власних статей. Крім того, автор без коментарів викладає думку історика Дмитра Чобіта про нібито існування в селі у Львівській області колонії готів від римських часів аж до початку XX ст. (с. 104-105) і більш розгорнуто повертається до цього у розділі 3 (с. 232-233). Таке занадто сумнівне «бачення готської проблеми» не варто згадувати в науковій монографії.

Розділ 2. Історична та культурна ситуація на території Західної Волині й Поділля у першій чверті I тис. н.е.

Підрозділ 2.1 присвячений пшеворській культурі. При переліченні прихильників належності її людності до племен вандалів (с. 115) авторові варто було б згадати, крім старих класиків, і сучасних авторитетних польських дослідників, наприклад Анджея Коковського та Яцека Анджейовського. Також зауважу стосовно слов'янського компоненту на сході пшеворської території (с. 116). Автор посилається на статтю Д.Н. Козака 1999 р., але дещо раніше, у 1990 р., про його існування і походження з підкльошевої культури писала І.П. Русанова [Русанова И.П. Этнический состав носителей пшеворской культуры // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. Москва, 1990, с. 119-150].

Цілий підрозділ 2.2 (44 стор.) відведено повній публікації і аналізу розкопаного автором могильника Карів-І. Цей безумовно цікавий текст більш доречно було би видати окремо, а його суттєві фрагменти розмістити у відповідному підрозділі монографії. Щодо культурної належності цієї пам'ятки, я не поділяю коливань Ярослава Івановича між Пшевором та коаліцією свебів з балтами, і відніс би некрополь до пшеворських старожитностей, хоча і з західнобалтськими елементами. Сумнівно

прилучати до нього плем'я свебів лише на основі зображень варварів із «свебськими зачісками» на провінційному казані.

В дальших підрозділах ретельно розглядаються пам'ятки липицької, зарубинецької та зубрицької культур і дається характеристика їх господарства.

Розділ 3. Історичні та культурні процеси другої чверті I тис. н.е. на території Західної Волині й Поділля.

Починається розділ розглядом проблем вельбарської культури (тобто готів) і вельбарсько-черняхівських взаємин. Творцями черняхівської культури автор монографії вважає «місцеву (автохтонну) людність різноетнічного походження» (с. 234). Вельбарці-готи потрапили у сферу впливів краще розвинутого черняхівського суспільства і стали його складовою частиною (с. 235). Автор виділяє на черняхівських пам'ятках окремі сарматські елементи і зупиняється на локальній Верхньодністровській групі, яку практично всіма археологами визнано слов'янською. Але який місцевий етнос, з яким комплексом археологічних ознак, був на його думку основою розвинутого черняхівського суспільства до приходу готів, на які племена поширилась «провінційно-римська культурна вуаль» (ще до Готських війн – до 238 р.), автор не пише. Також я не розумію, чому на картах (5 і 8) пам'ятки різних культур (вельбарські і черняхівські) позначено однаковими значками.

В наступних параграфах розглянуті археологічні вияви місцевої вельбарської культури – житлові і виробничі об'єкти, поховальні пам'ятки, різні вироби. Серед них, на основі присутності кількох ліпних вельбарських посудин, описаний могильник Раковець Чеснівський, який звичайно вважають черняхівським. Автор зараховує його і, як видно з дальшого тексту, Чернелів Руський до категорії вельбарсько-черняхівських (с. 262). Окремі вельбарські, як і сарматські, елементи трапляються на багатьох пам'ятках. В такому разі, згадані могильники, а також багато інших, можна було б віднести до категорії вельбарсько-сармато-черняхівських. Але я

прибічник конкретного визначення за домінуючими культурними ознаками. Наприклад, я не можу погодитись з автором щодо вельбарської приналежності поселень Дудин та Очеретне, де виявлено великий відсоток черняхівської гончарної кераміки, відповідно 80 і 94,7% (с. 267).

Описуючи пряслице з Крутнева, Ярослав Іванович за моєю монографією (2015 р.) правильно визначив його тип (B112a) і тип іншого пряслиця близької форми (B113b), але помилково вказав, що обидва я відношу до вельбарської культури (с. 274). Але ж я писав, що перший тип найбільше аналогій має в пшеворській і зубрицькій культурах, а другий має зубрицьке походження. В черняхівській культурі обидва поширені в основному на Верхньому і Середньому Дністрі (Магомедов 2015, с. 22, 23, 43, рис. 5, 6, 16).

Докладному аналізу піддано рідкісну знахідку з Дудина – мозаїчну намистину з зображенням жіночого обличчя. Але висновок-припущення, що це доволі примітивне зображення є портретом матері Костянтина Великого рівноапостольної Олени виглядає непереконливим.

Наступний підрозділ «3.2. Пам'ятки Верхньодністерської групи». Характерною особливістю місцевих селищ є заглиблені житла. Автор традиційно поділяє їх за глибиною котлована на напівземлянки і землянки, хоча не визначає їх головної конструктивної відмінності: у перших стіни більш чи менш підвищувались над рівнем ґрунту і підтримували дах, у других дах спирався на землю. Тому, авторові варто було би критично ставитися до дослідників, які відносять до напівземлянок котловани глибиною 1,6 м і навіть 1,8 м (с. 325), враховуючи невисокий зріст давніх людей. Щодо печей куполоподібної форми (с. 329), я сумніваюся, що для приготуванні їжі горщик вставляли в отвір у склепінні (за: Раппопорт 1975). Більш практично ставити горщик у піч і обгортати жаром.

Відсутність поховальних пам'яток у населення Верхньодністерської групи автор вважає можливим пояснити готською експансією: згідно з германським звичаям (I ст. н.е.) переможеним забороняли ховати померлих у

землі (с. 335). Навряд чи подібний наказ виконували би на такій великій території. Крім того, ще до цієї події, у II та на початку III ст. поховальні звичаї не залишали слідів у населення зубрицької культури, а також, вірогідно, теж слов'янської, київської культури. Мабуть, це була спільна особливість ранніх слов'ян.

Однією з найбільш характерних ознак Верхньодністерської групи є значний відсоток ліпної кераміки, але на поселеннях Свірж та Стрілки-II її немає (с. 339). Можливо, в етнічному плані вони належать до іншої групи?

Визначальною рисою черняхівської культури є її кружальний посуд. Автор застосовує для нього дещо застарілий термін «кераміка провінційно-римського типу» (с. 339 та ін.). Але це стосується насамперед технології виготовлення. Також горщики і піфоси до певної міри наслідують провінційні взірці. В той же час переважаюча частина столового начиння, насамперед біконічні глечики і кухлі, триручні вази, кубки становлять типи, до яких важко знайти аналогії в інших культурах. (Хіба що серед вельбарського і пшеворського ліпного посуду.) Тому вірним я вважаю термін «кераміка черняхівського типу».

В дальших параграфах ретельно описані знаряддя праці, зброя, предмети побуту, деталі костюма, а також господарство місцевого населення. Зауважу, що автор мало користується датуючими можливостями певних груп знахідок (імпортна кераміка та скло, фібули, пряжки, гребені, шпори, умбон). Це збагатило би роботу хронологічними зіставленнями окремих комплексів і пам'яток.

В цілому знахідки з пам'яток другої чверті I тис. н.е. проаналізовано у підрозділах 3.1 і 3.2 з величезною кількістю аналогій, з посиланнями на численну вітчизняну та іноземну літературу, що свідчить про неbiaкy наукову ерудицію автора.

Таким чином, в розділі 3 розглянуті германські вельбарські пам'ятки разом з вельбарсько-черняхівськими із змішаним населенням, а також слов'янські старожитності Верхньодністерської групи. Автор не згадує

«чисто черняхівські» поселення та могильники того автохтонного населення, яке створило цю культуру до появи готів. Сподіваюсь, Ярослав Іванович скаже, які пам'ятки (може, в інших регіонах) він вважає справжніми черняхівськими.

Розділ 4. Взаємовідносини населення Західного Поділля, Волині та суміжних районів з провінційно-римським світом у першій половині I тис. н.е.

Після огляду різних аспектів таких взаємовідносин розглянуті категорії знахідок імпортного походження. Доволі узагальнено описаний амфорний матеріал (с. 367), хоча для археологів важливо знати його типи і датування. Червонолаковий посуд з дуже цікавої колекції із Звенигорода, на мій погляд, був вироблений раніше пізньоримського часу і тому не може бути пов'язаний з черняхівським поселенням (с. 367, рис. 4). Далі докладно описано різноманітні імпортні вироби з металу, скла, а також монетні і монетно-речові скарби.

На закінчення розділу автор висловлює своє бачення кінця черняхівської культури, яке, було спричинене крахом Римської імперії (с. 388). На його роздум, «не маючи власної економічної підоснови, матеріальний розвиток черняхівського населення... у швидкому часі призупинився. Місцева культура варварських племен поступово поглинула досягнення пізньоримського часу...».

В розділі Висновки стисло викладені основні положення монографії. Мене здивував вислів: «племена готів і спорідненої з ними людності – носіїв вельбарської культури» (с. 393). Мабуть це випадкова помилка, і тут повинно було стояти «пшеворської», адже вище автор пов'язує племена готів безпосередньо з вельбарською культурою (наприклад, с. 230).

Додам кілька редакційних зауважень до тексту. На історика Йордана треба посилатися не за сторінками сучасного видання (с. 231), а за параграфами (як автор цитує Тацита). Відома німецька дослідниця гребенів названа Сара Томас, хоча її справжнє ім'я Зіґрід (с. 199). Місцями автор без потреби вдається до занадто докладного опису окремих речей з точними

вимірами (або Борочицького скарбу – с. 379-383), що більше підходить для публікацій пам'яток, ніж до узагальнюючої праці культурно-історичного напрямку.

Дисертація-монографія багато ілюстрована. Список літератури налічує 806 назв. У Додатках до основного тексту розміщено Каталог основних пам'яток дослідженого часу та ареалу, таблиці з результатами спектрального аналізу, з визначенням фауністичних залишків та інше. Роботу з монографією полегшують Іменний та Географічний покажчики.

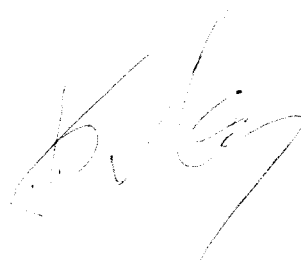
Основний пункт моїх протиріч з Ярославом Івановичем полягає в погляді на визначальний культурний та етнічний компонент черняхівської культури. Дисертант бачить його як «автохтонну людність різноетнічного походження», яка лишилася на місці після зникнення черняхівської культури. Неважко зрозуміти, мається на увазі слов'янська людність, бо хто ж населяє землі України з раннього середньовіччя? Я ж переконаний, що черняхівську культуру створили готи і зникла вона внаслідок їх переселення на захід. На місці лишилися слов'яни Верхньодністерської групи, а на спустілий простір Лісостепу повернулися слов'яни київської культури. Дискусія між прибічниками обох напрямків не припиняється вже друге століття і, як бачимо, все ще триває. Мабуть, у обох сторін не вистачає переконливих доказів, а може, в більшій мірі це справа віри. Таким чином, в цьому питанні і деяких інших мої зауваження мають характер наукової дискусії і на мою загальну позитивну оцінку дисертації не впливають.

В своєму відгуку я спинявся здебільшого на критичних зауваженнях, хоча позитивних моментів я бачу в монографії набагато більше. Автором проаналізовано кілька археологічних культур, введено до наукового обігу низку маловідомих ще пам'яток, подано широку картину розвитку населення західного регіону України у першій половині I тис. н.е. Треба зазначити особистий внесок автора в археологічне вивчення регіону – розкопки поселень Броди, Дудин, Малинище, Накваша, могильника Карів-I, участь у багатьох інших експедиціях. Ним опубліковано понад 150 статей.

Дисертація Ярослава Івановича Онищука присвячена актуальній темі, яку розкрито повно, на належному науковому рівні. Автореферат відповідає змісту дисертації. Робота містить ряд нових оригінальних думок і є помітним внеском у вивчення давньої історії України і в цілому Східної Європи. Її результати мають вагомe наукове та практичне значення. Мета і завдання дослідження досягнуті.

Загальні висновки і окремі розробки дисертації можуть бути використані при написанні праць з давньої історії і археології Східної Європи, при підготовці підручників і курсів лекцій для ВУЗів, для впорядкування музейних експозицій. Вона повністю задовольняє вимогам, висунутим до докторських дисертацій. Автор заслуговує на присвоєння йому вченого ступеня доктора історичних наук.

Провідний науковий співробітник
Відділу слов'янської археології
Інституту археології НАН України
доктор історичних наук

Б.В. Магомедов

15 серпня 2019

*Врачующий доктор исторических наук
Б.В. Магомедов*

Відділ історичних наук
Інституту археології НАН України
Магомедов Б.В.